

Kur'an Hitabının Tarihselliği ve Tarihsel Hitabın Nesnel Anlamı Üzerine

Ömer ÖZSOY
Dr. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Sorun

Allah Kelamı olarak Kur'an'ın mesajının cihanşümul olduğuna dair islami inanç, Müslümanlar arasında onun tarih-üstü / evrensel bir metin olarak okunması yönünde bir teamüle yol açmıştır. Çoğu kez ne anlama geldiği çok iyi bilinmeden savunulan ve neredeyse İslam'ın özgün bir doğması olmaya yüz tutan "Kur'an'ın evrensel bir metin olduğu" tezi, zaman içerisinde, Kur'an'a inanmanın yegane formu haline gelmiş; öyle ki, bu tasavvurun dışında kalan her Kur'an anlayışı, onun bağlayıcılığının reddi ile eşdeğer algılanır olmuştur. Bu sonucun ortaya çıkmasında, geniş kitlelerin, Kur'an'ın 'mesajı' ile 'hitab'ı (söylemi) arasındaki ayırımın farkında olamadıkları gibi, Kur'an'ın bir 'metin' olarak nitelenmesinin ne anlama geleceği konusunda da herhangi bir fikre sahip olmayışları ve onların bu doğal durumlarının, sözkonusu ayırımın bilincinde olması umulabilecek çevrelerce istismar edilmesinin payı büyüktür. Ne yazık ki, son yıllarda, yaşadığımız ülkede kendine özgü bir form ve içerikle yeniden güncellenen "Kur'an ve tarihsellik" tartışmasını, üretken bir tartışma düzeyinde götürebilmek için gerekli yetkinlik, içtenlik ve bilgelis donanıma sahip olan sınırlı çevre de, konuyu, bu istismar tutkunlarının işaret ettikleri yöne kaymaktan kurtarma yolunda yeterince ihtiyatlı ve gayretli görümemektedirler.

Bu yazının temel konusu, şu sorudur: Kur'an doğrudan doğruya ve yalnızca nüzul döneminde karşısında duran muhataplarını gözönünde bulunduran bir hitap mıdır; yoksa, müstakbel okurları da hesaba katarak inşa edilmiş evrensel bir metin midir? Bu soruya cevap aramanın adını da,

Kur'an'ın kendi tarihsel gerçekliği üzerinde seyredecek, olgusal bir mahiyet soruşturması olarak koymak mümkündür. Bu soruşturma esnasında, mevcut tartışmanın belli bir yerinde durduğumuzu ve daha önce başka vesilelerle ifade ettiğimiz görüş ve tespitlerimizi zorunlu olarak tekrar edebileceğimizi şimdiden itiraf etmek durumundayız.

Egemen Dogmanın Değerlendirilmesi

Kur'an'ın 'evrensel bir metin' olduğu şeklindeki egemen dogmanın, İslam açısından hiç te özgün bir dogma olmadığını; tam aksine, tarih içerisinde Müslümanlar'ın tarih tasavvurlarında ortaya çıkan sapmaların dolaylı bir sonucu olduğunu daha başlangıçta belirtmekte yarar var. Kur'an'ın tarihsel anlatımlarıyla (kıssalar), muhataplarının içinde buldukları duruma ilişkin dersler vermeyi hedeflediği bilinmektedir. Bunu yaparken o, muhataplarına bir tarih bilinci vermek istemektedir. Kur'an'a göre, herhangi bir olayın meydana geliş biçimi, nedenleri ve muhtemel sonuçları, üzerinde düşünülebilecek bir alandır, yani tarihin işleyişi, olayların ardarda geliş, rastlantısal veya mukadder olmayıp, belli bir mantık dahilinde anlaşılabilir sebep-sonuç ilişkilerinden ibarettir.¹ Bu durum

¹ Çok çekici olsa da, bu yazı çerçevesinde bu konunun ayrıntılarına giremeyeceğiz. Burada Kur'an'ın tarihe yaklaşımına ilişkin yayınlanmış çalışmalardan bazılarına işaret etmekle yetineceğiz: M. Bakır es-Sadr, *Kur'an Okulu* (çev. M. Yölcü), İstanbul 1987 (Gözden geçirilmiş 2. Basım: Ankara 1995); Cevdet Said, *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları* (çev. I. Kutluer), İstanbul 1984; M. H. Beheştî - C. Bahonar, *İnsan ve Tarih* (çev. A. Erdinç), İstanbul 1989, s. 117 vd.; Abdülhamid Sıddîkî, *Tarîhin Yorumu* (çev. B. Eryarsoy), İstanbul 1978, s. 107 vd.; Mazharuddin Sıddîkî, *Kur'an'da Tarih Kavramı* (çev. S. Kalkan), İstanbul 1982, s. 13-60; ayrıca, Kur'an'ın tarihe yaklaşımı ile ilgili

bütün insan eylemleri için geçerlidir. İslam kültürü açısından, bu noktaya kadar bir sorun yoktur. Sorun, Hz. Peygamber'in sireti ve Kur'an tarihi üzerine konuşmaya başladığımız andan itibaren belirmektedir. Bu iki alanda, adeta olayların etrafına bir bilinmezlik halesi örülmüştür. Yaygın tasavvura göre, herşey ezeli-ilahî bir plana göre zamanı gelince zuhur etmektedir. O denli ki, Hz. Peygamber'in peygamberlik öncesi yaşantısı bile bu yaklaşımla ele alınmakta, sonuçta o hiçbir zaman örnek alınamayacak tarih-üstü (metahistorik) bir şahsiyete, onun yaşadığı tarih dilimi (Asr-ı Saâdet) de, başarı düzeyine ulaşılması mümkün olmayan, ancak taklid edilebilecek biricik modele dönüşmektedir. Böyle bir tasavvur içerisinde Kur'an'a düşen rol ise, ezeli planın peyderpey yeryüzüne intikal ettirilmesinden başka birşey olmamıştır. Bu tasavvuru uç noktalara taşıyan gnostik unsurlardan² sarfı nazar etssek bile, egemen kültür için, bu söylenenler fazlasıyla geçerlidir: Bütün varoluş *nûr-ı mubammedî* (veya *hakikat-ı mubammediyeye*) ile açıklanmakta, bütün tarih adeta Kur'an'ın nüzulüne elverişli ortamın hazırlanması olarak yorumlanmaktadır. Kur'an'daki ilahî bilgi (*levb-i mahfûz, el-kütâb*) ile ilgili pasajların yanlış anlaşılmasından kaynaklanan, Kur'an metninin ezelden beri mektub bulunduğu şeklindeki telakki ile Kur'an'ın nüzulüne ilişkin tarihî malumat arasındaki çelişkiyi giderme konusunda ise, *beytu'l-izze* formülü yardımı yapılmaktadır. Buna göre, Kur'an ezeli haliyle Kadir Gecesi'nde *beytu'l-izze* olarak isimlendirilen semavî bir makama indirilmiş ve daha sonra peyderpey (*tadrîcen/müneccemen*) yeryüzüne gönderilmiştir.³ Bu tasavvura göre, Allah Kur'an metnini ezelde belirlemiş ve her ne pahasına olursa olsun, bu metni inzal buyurmuştur. Böyle bir tasavvura sahip olup da, Kur'an'ın lafzî delaleti ile nüzul döneminin verili durumu arasındaki uyum tesadüf veya cebr teorisinden başka ne ile açıklanabilir, anlamak güç.

Kur'an'ın bir metin olarak algılanmasının ilk örneklerini, Kur'an'ı çelişkisiz, bütünlüklü ve mütecanis bir metin olarak takdim etmeye çalışan ve bu yölerden inceleme konusu yapan literatürden izlememiz mümkündür. Ancak, İslam tarihinin klasik dönemleri boyunca Kur'an bir metin olarak ni-

telenmiş olmakla birlikte, tarihsel bir hitap muamelesi görmüştür. Bir yandan Müfessirler Kur'an'daki -bırakınız ayetler arası bütünlüğü- surelerin ardarda gelişinde bile bir insicam ararlarken (*tenâsubu's-suver*), öte yandan Fukahâ ise, Kur'an'ı pratğin kaynağı olarak ele aldıkları için, onun nasıl pratize edileceğini keşfetmeden önce, onun ilk pratiğine başvurmak, yani elde mevcut metinsel yapıyı aşip, Kur'an'ı tarihsel bakış açısıyla ele almak durumunda kalmışlardır. Bu nedenle Fıkıh açısından, Kur'an metnine tarihsel boyut katan öğeler olarak *nâsib - mensûb, mekkî - medenî* ve *esbâb-ı nüzûl* özel bir önem kazanmıştır. Kuşkusuz, ihtiyaçların belirlediği bu farklı yaklaşım biçimleri arasındaki ikilem sık sık sorun yaratmıştır. Tefsirlerimiz, bir pasajın anlamını tespit etmek için, ilgili pasajın metinsel bağlamının ölçüt alınmasıyla, tarihsel bağlamının ölçüt alınmasını doğurduğu anlam farklılıklarının örnekleriyle doludur. Kur'an'ı bir metin olarak okuyup okumamanın önemi işte burada ortaya çıkmaktadır.

Nüzul döneminden sonra yaşayan ve tamamlanmış bir Kur'an metniyle yüzyüze bulunan insanların, Kur'an'ı bir metin olarak algılamaları doğal bir yanılmalıdır. Nitekim günümüzde yalnızca Müslümanlar değil, Müslümanlar'ın dışında da önemli bir çevre, Kur'an'ı bir metin olarak ele almakta ve onu değerlendirirken metin tenkidi yöntemlerini kullanmaktadır.⁴ Ancak, bu tutumu meşru ve haklı kılacak tek koşul, Kur'an'ın daha

bizim tespitlerimiz için bkz. Ömer Özsoy, *Sümmetullah: Bir Kur'an İfadesinin Kavramlaşması*, Ankara 1994, s. 137-182.

² Müslümanlar'ın tarih anlayışlarındaki yabancılaşmanın Yeni-Eflatuncu ve gnostik kaynaklarına ilişkin ilginç ipuçları içermesi bakımından bkz. Ignaz Goldziher, "Neuplatonische und gnostische Elemente im Hadîr", *Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete* XXII (1908), s. 317-344.

³ Kur'an'ın parça parça inmesi ile ilgili geliştirilen benzer tasavvurları eleştirisi için bkz. Subhî es-Sâlih, *Mebâbis fi'Ulûmül-Kur'ân* (7. Basım), Beyrut 1972, s. 49 vd. Bu noktada, tahkik edilmesi gereken önemli bir iddiayı hatırlatmakta yarar olabilir. Mekki surelerdeki medenî âyetlere dair incelemesinde Tilman Nagel, çalışmasına esas teşkil eden İbn Abdilkâff'nın bu âyetler konusunda dayandığı kaynakların Kaderî kaynaklar olduğunu belirtmekte ve bundan hareketle, Kur'an'ın mahluk olduğu görüşünü destekler mahiyette veriler oldukları için, sünî çevrelerin, bu konudaki rivayetleri hasır altı etmeye çalıştıklarını öne sürmektedir; Nagel, *Medinensische Einschübe in mekkanischen Suren*, Göttingen 1995, s. 100 vd.

⁴ Kur'an'ı yapısal bir bütünlük olarak gören ve onu yapıçözümlemesi yöntemiyle ele alan çağdaş bir oryantalist olarak Angelika Neuwirth'in çalışmaları, bu yaklaşımın en önemli ör-

başlangıçta bu şekliyle tasarlanmış olduğunun gösterilmesidir. Aksi takdirde, Kur'an surelerini teşkil eden muhtelif pasajların farklı zamanlara ait olduğunu bilip dururken, her bir sureyi bir metin olarak kurgulanmışçasına irdelemenin -kendi içinde tutarsız bir iş olması bir yana-, Kur'an'ı çelişkili ve bütünlüksüz bir metin olduğu şeklindeki eleştirilere maruz bırakacağı/bıraktığı da daha baştan bellidir. Kur'an'ı bir 'bütün' olarak incelemeye girişenlerin, bu yöntemi tercih etmelerini açıklayacak, Kur'an'ın bugün iki kapak arasında yer alması olgusu dışında, ne gibi bir gerekçeleri bulunduğu ciddi bir merak konusudur. Kur'an'ın edebî metin tenkidi ölçütlerine göre sergilediği zaafılar (bütünsüzlük, çelişik ifadeler, tekrarlar vb.), tarihsel bir yaklaşım açısından ise, Kur'an'ın esasen bir metin olarak kurgulanmadığının göstergeleridir.

Metin - Söz Ayırımında Kur'an

Biz Kur'an'a inansak da, inanmasak da, görmemiz gereken tarihsel bir gerçek vardır: İki kapak arasına konduğunda birbiriyle çelişik gibi görünen Kur'an pasajları, nüzul dönemindeki İslam-karşıtlarınca bir zaaf olarak değerlendirilmemiş, herhangi bir eleştiriye konu edilmişlerdir. Kur'an'ın mantıksal bir çelişki içermediğinin en açık ve en nesnel delili budur. O halde, Kur'an'ı "kendi içinde tutarsız bir bütün" olarak resmeden hiçbir Kur'an tasavvuru, -Kur'an'ı ister Muhammed'in telif ettiği bir 'metin' olarak görsün, isterse Allah'ın ilm-i ezelsinde belirlenmiş bir 'metin' olarak görsün- tarihsel gerçekliğe uygun değildir. Kur'an'ı önceden kurgulanmış, kendi içinde bir bütün olarak okumamızı imkansız kılan en önemli gerçek, Kur'an tarihi yani Kur'an'ın metinleşme tarihidir. Kur'an -herkesin bildiği gibi- bir çırpıda telif edilmiş bir metin değildir. O yirmi küsur yıl zarfında değişik olay ve gelişmelere bağlı olarak vahyedilen birbirinden bağımsız pasajlar toplamından başka bir şey değildir.

Esasen çağdaş bir ayırım olan metin - söz ayırımı, bir yönüyle sözlü ve yazılı dil arasındaki farka dayanmaktadır. Sözlü ve yazılı dil arasındaki

farkı açıklamak için Paul Ricoeur, yapısal dilbilimin 'dil' (*langage*) ve 'söz' (*parole*) ayırımına başvurur. Bu ayırım bizi, Kur'an hitabının (söylem / *discourse*) mahiyetine açıklık getirdiği ölçüde ilgilendirmektedir.

Metin ile söz arasındaki en önemli fark, bu ikisinin kurgulanış biçimlerinden kaynaklanmaktadır. Metin yazarken yazar yalnız olduğu halde; söz ortamında, muhatap somut olarak karşıda durmaktadır. Bu itibarla metin, yazarın amacının gerçekleşip gerçekleşmediğini göremediği bir dil ortamıdır. Ama söz ortamı, metnin tam tersine mütekeltime bu imkanı tanır. Yani söz ortamı canlı bir diyalogdur. Bir metnin inşasında da birtakım amaçlar güdülebilir. Bu durumda yazar, amacının önemine bağlı olarak, metni bütün mümkün durumları ve yanlış anlaşılma ihtimallerini gözönünde bulundurarak kurar. Buna bağlı olarak, metin kendi bağlamını kendi içinde taşır; kendi içinde bir bütündür. Sözlü hitapta ise, bağlam sözün dışında bulunmaktadır ve sözü anlamak için bu söz-dışı bağlama ulaşmak gerekmektedir. Bu anlamda Kur'an'ın bir 'metin' olarak kurgulanmadığı açıktır. O, sonradan yazıya geçmiş ve yazılı metin parçalarının biraraya getirilmesi suretiyle metinleşmiştir. Bu itibarla, Kur'an'ın nüzul dönemindeki 'sözlü söylem' hali ile, sonradan kazandığı 'yazılı söylem' niteliği arasındaki fark da, Kur'an'ın mahiyetini algılama konusunda bize yardımcı olacaktır.

Ricoeur'a göre, söylemi anlamının yazılı ve sözlü dilde farklı karşılıkları vardır. Sözlü dilde söylem anı bir görünür, bir yok olur; yazıda ise, bir kayıt, bir saptama vardır. Daha doğrusu, yazı zaten söylemi kaydetmek, saptamak içindir. Ama yazının saptayabildiği de konuşma olayının kendisi değil, söylenen, yani konuşma olayının anlamıdır (*noema*). Konuşma eyleminin anlamı dediğimizde ise, söylemden söylenene yükselmenin anlamına açıklık kazandırırız.⁵ Metin - söz ayırımının

neklerini teşkil etmektedir; "Zur Struktur der Yûsuf-Sure", *Studien aus Arabistik und Semitistik. Festschrift Anton Spitaler*, Wiesbaden 1980, s. 123-152; *Studien zur Komposition der mekkanischen Suren*, Berlin-New York 1981, 433 s.

⁵ Erol Göka - Abdullah Topçuoğlu - Yasin Aktay, *Önce Söz Vardı: Yorumlamacılık Üzerine Bir Deneme*, Ankara 1996, s. 75-76

önem kazandığı bir diğer alan da, söylemin anlamı ile, konuşanın özel niyeti arasındaki ilişkidir. Sözlü söylemde, konuşan kimsenin özel niyeti ile söylemin anlamı öylesine örtüşür ki, konuşmacının ne demek istediğiyle, söylemin ne anlama geldiğini anlamak aynı şey olur. Yazılı söylemde ise, yazarın kastettiği zihinsel niyet ile, kaydedilen metnin anlamı ayrılmıştır. Metnin söylediği şey, yazarın söylemek istediği şeyden daha önemli hale gelmiştir, çünkü yazıda, söylemin anlaşılma için yardımcı sözler olmayan süreçler (tonlama, konuşma tarzı, mimikler, jestler) kaydedilememiştir.⁶

Dilbilimin terimlerini kullanarak özetlemek gerekirse, Kur'an pasajlarının herbiri, yazılı birer söylemdir. Dolayısıyla, herbir Kur'an pasajı, anlaşılabilmesi için, metinde yer almayan söz-dış/ metin-dışı bağlama muttali olmayı gerekli kılan bir 'söz'ü (noema) vermektedir bize. Kur'an metninin tamamı ise, bu vasıftaki çok sayıda 'söz'den oluşan bir 'sözler mecmuası'ndan başka birşey değildir. Bu anlamda, yalnızca bu sözler mecmuasıyla baş-başta bulunan bir okur, Kur'an'ı anlamak için gerekli malzemenin yalnızca bir kısmına sahip demektir. Zira Kur'an metni (yazılı söylem), Kur'ânî hitabın (sözlü söylem) kronolojik sırasını, hitab ortamının şartlarını ve sözün tonlamasını / vurgusunu nakletmemekte; yalnızca, sözün resmini çizmektedir.

Hitabın Tarihselliğinin Anlamı

Kur'an'ın pasajlarının nesnel / özgün anlamlarını tesbit edebilmek için, herbir pasajı ait olduğu tarihsellik içinde okuma gereği, onun tarihle ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Kur'an'ın -değişik düzeylerde de olsa- tamamına yansımış bulunan tarihle bu sıkı bağa Kur'an'ın kendisi şöyle tanıklık etmektedir:

Ey inananlar! Açıklandığı zaman neşenizi çıkaracak konular hakkında soru sormayın. Eğer Kur'an indirilirken onlar hakkında soru sorarsanız, o konular size açıklanır...

Bu ayetten anlaşıldığına göre, Kur'an metninin mevcut şeklini almasında muhataplarının da katkısı/etkisi olmuştur. Bu durumda Kur'an, Allah'ın

Hz. Muhammed aracılığıyla yeryüzüne son sözlü müdahalesinin mümkün formlarından yalnızca birisidir. Kur'an'ın, bu müdahalenin biricik -ve önceden belirlenmiş- formu olduğunu öne sürülebilmek için, bu formu oluşturan, yani vahiy metnine giren unsurlarla vahyin dışarıda bıraktıkları arasındaki farkın; başka bir ifadeyle, Kur'an vahiy sürerken vahye konu olan olay ve durumlarla, Kur'an'a yansımaları arasındaki farkın gösterilmesi gerekmektedir. Vahye konu olmanın gerisindeki hikmetin, ilgili olay veya durumun 'önem'i olduğu söylenemez. Hiç kimse, çok sayıda Müslüman'ın şehid düştüğü Bi'r-i Ma'üne olayının, Hz.Peygamber'in İbn Ummi Mektûm'a karşı ilgisiz davranmasından, gerek Müslümanlar üzerinde bıraktığı etki açısından, gerekse İslam'ın geleceği bakımından daha az önemli olduğunu söyleyemez. Kur'an'ın bir olay veya duruma temas etmesini belirleyen, Hz.Peygamber'in bizzat kendisinin, ya da Müslüman cemaatin, yani vahyin muhataplarının ihtiyacı; daha açık bir ifade ile, için ile aşkın arasındaki açık diyalog sürecidir.

Nitekim Kur'an, bunun örnekleriyle doludur. Kadınların özel hallerini sordular, Allah cevap verdi; hilali sordular, Allah cevap verdi; haram aylarda savaşmanın doğru olup olmadığını sordular, Allah cevap verdi.⁷ Şimdi bütün bu soruların, insanoglunun Allah'a yöneltebileceği muhtemel bütün soruları kapsadığını söyleyebilir miyiz? Veya bu sorulara verilen cevapların, evrensel anlamda bütün insanlığı tatmin edecek cevaplar olduğu öne sürülebilir mi? Bugün hilalin nasıl oluştuğunu Allah'a sorma ihtiyacı duyacak veya Kur'an'ın verdiği cevapla yetinecek kaç insan çıkar? Aynı şekilde, haram aylarla ilgili soruya verilen cevabın, soruyu soranların niyetlerini gözönünde bulunduran siyasî, dolayısıyla konjonktürel bir cevap olduğu açıktır. O halde, birşeyin Kur'an'da geçmesinden çok, ona ne amaçla yer verildiği önem arz etmektedir. Daha da önemlisi şu sorudur: Vahiy sürerken haram aylarda savaşılması bir sorun ol-

⁶ a.g.e., s. 76.

⁷ Kur'an ile tarih arasındaki bu canlı ilişkinin Kur'an'a yansıyan çok sayıda örneğini birarada görmek için bkz. Hasan Hanefi, "el-Vahy ve'l-Vâkı", *El-İslâm ve'l-Hadâse*, Londra 1990, s. 154 vd. (dipnotlar).

masaydı, yine de Kur'an metninde haram olaylarla ilgili pasajlar yer alır mıydı?

Tarihle bu sıkı bağı nedeniyle, Kur'an, nüzul dönemi tarihini araştıranlar için en önemli kaynak konumundadır. Nüzul döneminde Kur'an'ın Hz. Peygamber'in önderliğindeki islâmî harekete refakat eden pasajlarında, Hz. Peygamber'in ve Müslümanlar'ın yanlış kararlarının/uygulamalarının eleştirildiğine ve düzeltildiğine; bazı kararlarının/uygulamalarının baz alındığına⁸ tanık olurken; onların doğru kararlarının onaylandığının örneklerine rastlamamaktayız. Bunun anlamı, Hz. Peygamber'in bütün peygamberlik yaşamı süresince verdiği kararlar ve izlediği stratejinin - Kur'an tarafından reddedilmedikçe- Allah tarafından onaylanmış olmasıdır. Bu itibarla, vahyin gözetimi altında bir mücadele yönettiği için Hz. Peygamber'in liderliği, Kur'an'la aynı derecede yol gösterici ve örnektir. Dolayısıyla Sünnet'in tarihselliğini kabul etmekle birlikte, Kur'an'ın evrenselliği doğmasından ödün vermeyenlerin, bu görüşlerini Kur'an ile Sünnet'in menşe' farkı ile temellendirmeleri -deyim yerindeyse- minderden kaçmaktan başka birşey değildir. Onların göstermeleri gereken, Kur'an'da yer alan olay ve durumlarla, Kur'an'da yer almayan (ama Sünnet'te yer alan) olay ve durumlar arasındaki mahiyet farkıdır. Bu, elbette Hz. Peygamber'in Sünnet'inin, Kur'an'ın ruhuna uygun yegane uygulama modeli olduğu anlamına gelmez. Tam aksine bu, İslam'ın evrensel mesajının birle sınırlı olmayan 'pratize etme' imkanlarını kaldırabilecek yalınlıkta olmasının bir sonucudur. Allah'ın, iyi niyetli oldukları takdirde ilâhî mesajı anlama ve gereğini yerine getirebilme konusunda insanların (ontolojik ve epistemolojik anlamda) bir sıkıntı çekmeyeceklerine olan güveni bu sadelikten kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, Hz. Peygamber'in sonsuz sayıdaki muhtemel davranış biçimleri veya stratejiler arasında yapmış olduğu seçimler, vahiyle müdahale edilmediği sürece, isabetli icthadlar olmaları itibarıyla örnektirler. Bu itibarla Kur'an'ı bütün içeriğiyle dinin cevheri (*ed-dîn*), Hz. Peygamber ve ilk Müslümanlar'ın Kur'an'a yansımayan pratiklerini (Sünnet) ise dinin tarihsel bir formu olarak nitelemek, üzerinde düşünülmesi gereken bir tespit olsa gerektir. Sünnet'in ta-

rihselliğini öne sürenler bu iddialarını hangi gerekçelere dayandırıyorlarsa, aynı nedenlerden dolayı Kur'an'ın hitabı da nazil olduğu çağa yöneliktir. Evrensel olan *ed-dîn*, Musa'ya, İsa'ya ve Muhammed'e birbirinden farklı formlarda sunulmuştur; Kur'an ise, *ed-dîn*'in insanlık düzlemine indirilmesine imkan veren son formdur. Bu anlamda tarihin hiçbir anında beşerî düzlemde *ed-dîn*'den söz edemeyiz. *ed-dîn*'in içindeki her tezahürü -oldukça yerinde bir ifadeyi ödünç almak gerekirse- 'tedeyyün'dür.⁹ Şu farkla ki, Peygamber'in oluşturduğu pratik, bu sahih tedeyyün formu üzerinden *ed-dîn*'i okumaya elverişlilik konusunda risk içermemektedir. Şu halde, Kur'an, *ed-dîn*'in beşerî düzleme son yansımasıdır; onun kendisi değil. Bunu görmediğimiz ve Kur'an'ı cevher olarak algıladığımız sürece, 'olgusal'ı değer mevkiine yükseltmiş olacağımız için geliştireceğimiz din anlayışının insanlara Müslümanlaşmayı mı, yoksa Araplaşmayı mı teklif ettiği, sürekli tartışma konusu olacaktır.

Nesnel Anlam ve Düşmanları

Kur'an'ın yazıya geçirilmesi ve farklı pasajlarının biraraya getirilmesi sonucunda metinleşmesinin, kaçınılmaz olarak, 'sözlü söylemin anlamı' (*kasdu'l-mutekellim*) ile 'sözlü söylemin yazılı hâli olan 'metnin anlamı' arasında bir ayrışma yarattığını daha önce ifade etmiştim. Bu durum yazıya geçirilen bütün sözlü söylemler için geçerlidir ve sözkonusu ayrışmayı aşmanın bilinen en tekin yolu, yazılı söylemi yeniden özgün söz ortamına taşıyıp, söz-eylemi yeniden kurmak/kurgulamaktır. Bu çerçevede 'nesnel anlam' ile kastedilen sözlü söylemin anlamı, başka bir ifadeyle, mütekkellimin kastetmiş olabileceği özgün anlamdır.

Sahihi İslam geleneğinde Kur'an'ın anlaşılmasında 'doğru anlam' ve 'yanlış anlam'ın söz-

⁸ Bunlardan bazıları Müslümanlar'ın özgün uygulamaları olduğu gibi, bazıları da öteden beri süregelen geleneksel uygulamaların devam ettirilmesi olabilmektedir.

⁹ bkz. Tahsin Cöğür, "Türkiye'de İslam Düşüncesinin Geleceği ve İslamî Düşünce Geleneği", 1996 Kutlu Doğum Haftası münasebetiyle İstanbul'da düzenlenen Değişim Sürecinde İslam Sempozyumu'nda sunulan yayınlanmamış tebliğ metni, s. 6 vd.

konusu edilmiş olması, 'nesnel anlam'a olan inancın bir göstergesidir. Fıkıh Usûlü'nde bu ayrım *isâbet ve bata'* olarak isimlendirilir. Hiçbir zaman yalın bir anlama teknolojisine indirgenemeyecek olan *fikh* açısından önemli olan müctehidin niyetidir. Önemli olan hakikatın peşinde olmak olduğu için, hakikata (bu hakikat yerine göre *murâd-ı ilâhî, maslahat* veya *ma'nâ-i vaz'î* olabilir) ulaşamayan müctehide övülür. Bu panoramada bizi ilgilendiren, *ictibad* teorisinin nesnel anlamı öngörmesi ve nesnel anlamı keşfetmeyi mümkün görmesidir.

Nesnel anlamın en eski düşmanları zahirî ve batınî yaklaşımlardır. Batınîliğin Kur'an yorumunda hiçbir nesnel ölçüte başvurmamasına karşılık; zahirîlik de metnin lafzına sarılmak suretiyle, metnin delaletini emniyet altına almış değildir. Çünkü zahirî yaklaşım, Kur'an'ı, vahyin kalıbı olan lafızların taşıyamayacağı anlam yüklemelerine karşı hassasiyet göstermesinin yanında, bir bağlam içerisinde anlam ifade eden 'söz'ü, 'lafız'ı indirgemek suretiyle, onu tarih boyutundan soyutlamıştır. Zahirî yaklaşım, yalnızca dinsel metinlere değil, ama aynı zamanda dil olgusuna da zahirî yaklaştığı için, dilin dolaylı anlatımlarını, en önemlisi 'mecaz'ı da görmezden gelmektedir.

İslam tarihi boyunca Müslümanlar arasında -zahirî ve batınî yorumların yanısıra- belli bir anakronizm hastalığının varolageldiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Esasen, bir pasajın birden fazla anlama gelebilirliği telakkisinin menşei de sözkonusu anakronizmdir. İhtiyaç duyduğu herşeyi Kur'an'da görme; buna mukabil, kendi şartları açısından uygun olmayan hiçbirşeyin Kur'an'da yer almayacağını vehmetme eğilimi olarak anakronizme, İslam tarihinin her döneminde rastlanabilir. Dış dünyadaki değişimin bugünküne nisbetle daha az farkedilebilir oluşu, Ortaçağ Müslümanları'nın bu zaafını anlaşılabilir kılmaktadır. Ancak, Kur'an'ın üzerine konuştuğu nesnel dünyasındaki değişimin çok net hissedilmesine imkan veren modern dönemde de, Kur'an'ı bu yeni nesne ve olgular hakkında lafzen konuşurmak isteyenler bulunması, anlaşılması o kadar kolay bir durum olmasa gerekir. Üstelik çağdaş dünyada

hemen herkes Kur'an'ın özgün lafzî delaletinin düşmanı kesilmiştir. Kur'an'ı her türlü anlam belirlemesini kabullenecek bir metin olarak kullananlar, onda vehmettikleri bu özelliği, "Kur'an'ın yorum zenginliğine açıklığı ve düşünce özgürlüğüne verdiği önem"le temellendirmektedirler. Birbirinden farklı politik, kültürel, sınıfsal ve ideolojik mensubiyetlere sahip bulunan "nesnel anlamın çağdaş düşmanları"ni biraraya getiren ve bu nesnel anlam karşısı tutumlarını besleyen temel nitelikleri, hepsinin de Kur'an'ı evrensel bir metin olarak, hatta "bugün iniyormuşçasına" okuyor olmalarıdır.

Kur'anî hitabın nesnel anlamının, ancak her bir pasajı kendi tarihsel bağlamında okumakla elde edilebileceğini söylemekle, Kur'an pasajlarının herbirinin somut bir olay üzerine indiği öne sürülmüş olmamaktadır. Kuşkusuz bütün ayetler somut bir olaya cevaben inmemiştir; ancak, bir ayetin nüzûl sebebi olarak değerlendirilebileceğimiz somut bir olay olmadığı durumlarda da, 'nüzûl ortamı' olarak nitelenebileceğimiz bir genel bağlam sözkonusudur. Biz farkında olsak da, olmasak da Kur'an'ı bir 'bağlam' içerisinde okuruz. Amaç, ilgili pasajın ne dediğini anlamaksa, o pasajı, bir anlam ifade edebilmesi için içine yerleştireceğimiz bağlam, kendi özgün tarihsel bağlamı olmalıdır. Örneğin, *lekum dînukum ve-liye dîn* ifadesini hicret öncesi dönemde inmiş (*mekkî*) veya hicretten sonra inmiş (*medenî*) bir ayet olarak okuduğumuzda alacağımız anlam farklı olacaktır. Zira aynı lafız, bir hoşgörü ifadesi olabileceği gibi, pekâlâ bir başkaldırı ve meydan okuma ifadesi olmaya da elverişlidir. Bu lafzın anlamını tayin edecek olan, onu telaffuz edenle muhâtabı arasındaki egemenlik ilişkisidir.

Bütün bu zorlukları görmeden, Kur'an'ı "bugün iniyormuşçasına" okumak veya Kur'an'ı anlamak için ona sürekli "burada bana ne söylüyor?" sorusunu yöneltebilmek için, nesnel an-

¹⁰ J. M. S. Baljon, *Kur'an Yorumunda Çağdaş Yönelimler* (Çev. Şaban Ali Düzgün), Ankara 1994.

¹¹ a.g.e., s. 100.

¹² 26. Şuara/227.

¹³ Krş. P.L.Berger, *Modernleşme ve Bilinç* (Çev. Cevdet Cerit), İstanbul 1985, s. 13.

lamı gözden çıkarmış olmak gerekmektedir.

Kur'an'ın nesnel anlamını gözetmemenin yol açabileceği istismarın boyutlarını, başka bir ifadeyle, eline Kur'an'ı alıp "burada bana ne deniyor acaba?" diye soran insanların muhayyile gücünü göstermesi bakımından Baljon'un örneklemeleri oldukça öğreticidir. Bu kitabın Türkçe çevirisi¹⁰ yayımlandığında, orada aktarılan, ağırlıklı olarak Hind-Pakistan -bilmem, 'İngiliz' demek daha mı doğru olur?!- kökenli türedi yorumları havada kaplanlar da yok değildi belki, ama ülkemiz Müslümanlar'ı bu tür yorumları -örneğin; namazın (*salât*), "doğru yolda yürümek"¹¹ olduğu vb.-, genellikle istikrah ile karşılama itiyadındadır. Nesnel anlamın Türkiye'deki düşmanları, birbirlerinin de düşmanları oldukları için, bu ülkede Kur'an'ı tahrif etme imkanından fazla söz edilemez(!) Örneğin; ölümden sonra Allah'a dönüşle ilgili olduğunda şüphe olmayan bir ayeti¹² "zalimler nasıl bir devrimle devrileceklerini görecekler!" şeklinde devrimci-islamcı bir söyleme dönüştüren siyasal islamcılar, Kur'an'da hırsızın elinin kesilmesini emreden ayeti göz göre göre "ele çizik atma" şeklinde yorumlayan reformist islamcılarını; reformistler Kur'an'da reenkarnasyonla ilgili pasajlar arayan "Kur'an'daki İslam"çıları; onlar da Kur'an'a dayanarak peygamberliğini ilan edenlerin dektifleridir. Ama görünen o ki, nesnel anlamın düşmanları, birbirlerine karşı 'kur'ancı' hassasiyetiyle yükselen itirazlarına rağmen, henüz Kur'an'ı kendisine (bu çağa) yönelik bir hitap olarak okumaya hakları olmadığını farkedememiş bulunuyorlar.

Nesnelci Tarihselci Kur'an Yorumunun Önündeki Zorluklar

Kur'an'ın tarihsel bir hitap olarak kabul edilmesi, Müslümanlar yani onun mesajına muhatap olmak isteyen insanların açısından onun bugün için yorumlanmasını zorunlu kılmaktadır. Bu ihtiyaç tarih boyunca belli bir akışkanlık içerisinde telafi edilmiştir. Müslümanlar verili durumla Kur'an'ın hitabı arasındaki örtüşmezliği ancak moderniteyle birlikte, şimdiki kadar net teşhis edebilmişlerdir. Başka bir deyişle, modern durum, bu

örtüşmezliği üretmemiş, ama farkedilmesine imkan tanımıştır. Ama bu imkanı sunarken, ne zaman çözümleneceği konusunda iyimser bir tahminde bulunmak için yeterli sebebe sahip olmadığımız bir sorunlar zincirini de -bütün insanlara olduğu gibi, Müslümanlar'a da- hediye etmiştir.

Modernitenin belirleyici özelliği, çokça söylenegeldiği üzere, modern durumun modern öncesi bütün diğer durumlardan sadece farklı değil, ama aynı zamanda onlardan üstün olduğu varsayımdır.¹³ Bu varsayım / temel yanılgı, modernitenin başlıbaşına alamet-i farikasıdır, denilebilir. Modernitenin batağı, insanlık tarihinin her döneminde -farklı formlarda da olsa- görülmüş sapmaların, kimi alanlarda tafafisi mümkün olmayan olumsuzluklarında değil, bunların 'gelişme' olduğu vehmini pompalayan atmosferi ve bu atmosferin ürettiği 'modern bilinç'tedir. Modern bilinç, bu yüzden insanlığın can simidi olan özeleştirici - basiret - nedamet - tövbe - ıslah sürecini yaşama şansından yoksundur. Modern insanın zindanı ise, modern bilincin, bu sapmanın farkında olanları bile çoktan kuşatmış olmasıdır. Nitekim, moderniteye eleştiri yöneltirken modern-sonrası (*post-modern*) argümanları, yalnızca modern-sonra'sı oldukları için, adeta daha 'ileri' ve moderniteyi 'aşmış' olmaya mahkum add ederek, tek sığınacak bilmenin de, modernite ürünü bir eleştiri biçimi olduğunun farkına varılmış bulunmaktadır. Aynı şekilde, verili durumu bütün ürünleriyle reddetmek de, insanlığa selamet vaadedemeyen modern bir tepkidir.

Aynı çözümsüzlük, Müslümanlar açısından, yedeğinde başka çözümsüzlükler taşıyan bir çözümsüzlükler yumağı olarak geçerlidir. Çünkü Müslümanlar kendilerini, bir yandan verili durumun sorunlarını teşhis etme, diğer yandan da, bu sorunların çözümünü Kur'an'da aramakla -daha doğru bir ifadeyle, Kur'an'a uygun çözümler üretmekle- yükümlü hissetmektedirler. Nitekim onları 'Müslüman' olarak nitelemeyi haklı kılan da, İslam'ın doğuşundan bu yana elele gelen bu iki

¹⁴ bkz. Emin el-Hüfî, "et-Tefsîr", *Dâ'iratu'l-Me'ârifil-İslâmiyye*, Tahran 1966, s. 267 vd.

yükü aynı anda üstlenmiş olmalarıdır. Verili durumun sorunları konusunda Müslümanlar arasında bir ittifak olduğundan sözedebiliriz. Ancak, Kur'an'ın verili durumunun sorunları, çağdaş Müslüman'ın sorunlardan farklıdır. O halde, Kur'an'dan modern durumun sorunlarına yönelik çözümleri nasıl çıkarabiliriz? Ayrışma noktası işte bu temel soruya verilen cevaplarda belirmektedir.

Tarihselci yaklaşım, Kur'an'ı Hz. Muhammed'in çağdaşlarına yönelik bir hitap olarak gördüğü için, Kur'an'ı oluşturan pasajların nesnel anlamlarını ait oldukları tarihsel bağlamda aramaktadır. Bu yaklaşımın doğal sonucu, tesbit edilen lafzî delaletin de tarihsel addedilmesidir. Bu durum, Kur'an'ın mesajının Kur'an-sonrası dönemlere 'taşınması' gereğini ortaya koymaktadır. Tasvir ettiğimiz bu süreci Fazlur Rahman 'ikili hareket' olarak nitelemektedir; nüzul dönemine gidip, metni orada anlama ve çağdaş duruma geri dönüp, metnin bugüne mesajını tesbit etmek. Hiç kuşkusuz bu ikili hareketin birinci aşaması -bunu rahatlıkla nüzul tarihinin yeniden kurgulanması olarak niteleyebiliriz- bütün tarih çalışmalarıyla aynı zorlukları paylaşmaktadır. Ancak burada üzerinde durmak istediğimiz, ikinci aşamanın, yani yorumlarının sorunlarıdır. Emîn el-Hülî'nin de isabetle kaydettiği gibi, birinci aşama -yani 'anlama' süreci- nesnel olunması mümkün ve zorunlu bir süreç iken, ikinci aşama -yani nesnel anlamın bugün için yorumlanması- tamamen öznel bir süreçtir.¹⁴ Bilinen tarihselci yaklaşım örneklerinde gözlemlenen temel sorun, Kur'an pasajlarındaki tarihsel ve yerel boyutun teşhisinde zorluk çekilmezken, çağdaş verili durumun da sonuçta bir 'tarihsellik' olduğunun her zaman aynı netlikte teşhis edilemeyeşidir.

Bir örnek üzerinde, söylemek istediklerimizi somutlaştırmak gerekirse, Kur'an'ın hırsızlık suçu için öngördüğü "el kesme" cezasının, nüzul dönemi için önerilmiş bir ceza biçimi olduğunu söylemek, tutarlı bir tarihsel bakış açısı nezdinde, ille de bu cezanın bugün geçerli olmayacağı anlamına gelmemelidir. Aynı ceza, nüzul tarihindeki vaznediliş gayesini pekâlâ bugün de gerçekleştirebilir. Kur'an'da yer alan bu ceza biçiminin, koyuluş gayesini hala gerçekleştirip gerçekleştirmediğini sor-

gulamaksızın, sırf Kur'an'da yer aldığı için bu formda ısrar etmek ile, bu sorgulamayı yapmaksızın, sırf bugün iğrenç veya vahşi algılanıyor diye, bu formun değişmesi konusunda ısrar etmek arasında hiçbir fark yoktur. Zira her iki tutum da açıkça olgusal ve tarihsel olanı evrenselletirmeyi sonuç vermektedir. Nesnelci - tarihselci bir Kur'an yorumunun hedefi, metnin mevcut formunun ötesine geçerek 'söz'ün kendi dünyasına girmek ve onun başka bağlamlarda da gerçekleştirilecek anlamlarını (evrensel mesajı) keşfetmek ise, bu tür kaptislerle prim verilmemelidir. O halde, değişen birşey yok; sorun yine aynı: Sahip olduğumuz vahy ve tarih tasavvuru.

Özet ve Sonuç

Tanık olduğum bir Risâle-i Nûr dersinde, Körfez savaşına karşı tutumumuzun ne olması gerektiğine dair cevap bulmak üzere, Birinci Dünya Savaşı esnasında -aktüel durumla paralel olduğu varsayılan bir durum üzerine- yazılmış bir bölüm okunuyordu. Dersin bitiminin ardından girilen mütalaada, dinleyicilerden birisi, önerilen tutumun bugünkü duruma pek uygun olmadığı gerekçesiyle, okunan pasajların, yazıldığı dönemin şartları muvaceshinde değerlendirilmesi gerektiğini öne sürdü. Diğer bir grup ise, yazılı bulduklarının, aynıyle her benzer durum için geçerli olması gerektiği şeklinde bir görüşteydiler. Onları böyle düşünmeye iten, Üstad'ın, ilgili bölümü, bugünkü gelişmeleri de hesaba katarak / öngörerek telif ettiğine inanılmıyordu. Kuşkusuz, Risalelerin tarihselliğini önplana çıkararak şakird de, en az diğerleri kadar Risale-i Nur'un rehberliğini tanımaktaydı. Ancak onun soruyu ortaya koyuş biçimi şöyleydi: "Acaba Üstad bugün yaşasaydı, Körfez savaşına karşı tutumu ne olurdu?" Kuşkusuz o, soruyu böyle sorarken, Üstad'ın siyasal tavrını, bu soruya yaklaşık doğru bir cevap verecek kadar tanıdığından, en azından muhtemel bir tartışmada tezini savunabilecek kadar nesnel ölçütlere sahip olduğundan emin olarak hareket ediyordu.

Toplumsal aidiyetim, bana böyle bir gözlem şansı vermişti, ama Türkiye'de yaşayan bir insan

olarak biliyorum ki, temelde aynı yaklaşım farklılığını, Kemalistler'in Mustafa Kemal'in söylem, metin ve uygulamalarının yorumuna ilişkin tartışmalarında veya Marksistler'in Marx'ın metin, söylem ve uygulamalarının yorumuna ilişkin tartışmalarında da gözlemek ve benzer örnekler serdetmek mümkündür. Bu ayrışmanın, ilgili otoritenin rehberliğine inanıp inanmama zemininde seyretmediği açıktır. Her iki tutumun temsilcileri de, otoritesini tanıdıkları metinlerin bugünün meselelerine bakışımızda bize ışık tutacağından şüphe etmemektedirler. Şu farkla ki, 'evrensel okuma'dan yana olanlar, bu metinlerin belli bir tarihsel gerçeklik içerisinde ortaya çıkıklarını görmemekte / görememekte veya görmek istememektedirler. O halde, aradaki ihtilaf, sözkonusu metinlerin bağlayıcılığı ve değeri üzerinde bir ihtilaf değil, 'tarih' anlayışlarının farklılığından kaynaklanan bir yaklaşım farklılığı niteliğindedir. Zira, 'tarihsel okuma'yı tercih edenler, herhangi bir tarihsel olayın 'biricik'liğinden, bir kez daha aynıyla tekrerrün etmeyeceğinden hareketle, her yeni durumu kendi şartları içerisinde değerlendirmek gereğini duyarlar, karşı taraf böyle bir hassasiyet göstermemektedir. O halde, sorun tarih bilinci sorunudur ve tartışma tamamen tarih üzerine bir tartışmadır.

Kur'an'ın tarihselliği tartışmalarında egemen olan iki uç yaklaşımın da, beşerî metinlere ilişkin yukarıda özetlediğimiz yaklaşımlardan temelde hiçbir farkı yoktur ve sorun aynı sorundur. Aradaki en önemli fark, Kur'an'ın ilahî kaynaklı oluşudur; ancak, üzerinde konuşulan nesne 'tarihsel' olduğu sürece, kaynağın ilahîliği veya beşerîliği, sadece metinde yer alan değerlendirme ve yargıların isabet şansları arasında bir fark yaratır. Buna bağlı

olarak da, ilkinin mutlak doğruluğunu teslim ederken, ikincisine karşı eleştirel yaklaşabilirsiniz. Ama, bu fark, ilgili metinleri kendi tarihsellikleri içerisinde anlama gereğini ortadan kaldırmaz. Risaleler'de veya Mustafa Kemal'in Söylev'inde yer alan herhangi bir yargı, -bu yargı paylaşılsa da, paylaşılmassa da- ne kadar ilgili olduğu bağlam için geçerli kabul edilmek ve ona göre yargılanmak durumundaysa; Kur'an'da yer alan herhangi bir yargının da, ilgili tarihsel bağlam gözönünde bulundurulacak şekilde kabul edilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde, gerek Kur'an'ı, gerekse diğer metinleri doğru anlama şansına sahip olmamız düşünülemez. Nitekim, Mustafa Kemal'in dine (İslam'a) karşı gerçek tutumunun ne olduğu konusunda çok uç görüşlerin tedavülde olduğunu yaşayarak bilmekteyiz. Tıpkı, Kur'an'ın (örneğin) Ehl-i Kitab'a karşı tutumunun ne olduğu konusunda söylenmedik birşey kalmadığını bildiğimiz gibi. Bunlar, sahici çıkmazlar ve ikilemler değil, çıkarların güdülediği yönemsizliğin önümüze koyduğu sahte sorunlardır. Sağduyu, Mustafa Kemal'i İslam-karşıtı gösteren yorumun da, onu İslam-yanlısı gösteren yorumun da aynı anda ve derecede haklı ve isabetli olduklarını kabul etmemektedir. Bunlardan ya birisi doğru, diğeri yanlıştır; ya da, Mustafa Kemal'in dine karşı tutumu zaman içerisinde farklılık arz etmiştir. Bunu tespit edebilmenin tek yolu ise, onun dine karşı tutumuna ışık tutacak olan metin, söylev ve uygulamalarını, kendi tarihsellikleri içerisinde okumaktır; tabii ki, niyetimiz Mustafa Kemal'i kendi kişisel veya grupsal amaçlarımıza koşmak suretiyle istismar etmek değil de, tarihsel bir olgu olarak -değişkenliğiyle veya tek düzeliliğiyle- onun İslam'a karşı tutumunun hakikatına ulaşmak ise.